

TRAJNOST POVRATKA KAO FIZIČKI I SINTETIČKI INDIKATOR ODRŽIVOSTI. PRIMJER SRPSKIH POVRATNIKA U HRVATSKU¹

Milan MESIĆ² i Dragan BAGIĆ³

COBISS 1.01

SAŽETAK

Trajnost povratka kao fizički i sintetički indikator održivosti. primjer Srpskih povratnika u Hrvatsku.

Tradicionalno shvaćanje povratka izbjeglica kao jednokratnog i konačnog čina u novije je vrijeme izloženo oštrim kritikama teoretičara i istraživača migracija i izbjeglištva. Čini se da je u kratko vrijeme prevladalo shvaćanje da je povratak složen, dugotrajan, pa i višesmjern proces, koji u svakoj fazi može postati reverzibilan. Praćenja povratnika ubrzo su 'otkrila' da mnogi od njih, prije ili kasnije odlaze u nove migracije. Zaključeno je da nije dovoljno da povratnici jednom pređu granicu svoje domovine u povratnom smjeru, nego da povratak treba biti uspješan odnosno održiv. Pokazalo se, međutim, da održivost povratka nije lako odrediti, a osobito 'mjeriti'. Najjednostavnije 'održivost' se određuje *izostankom ponovne migracije* nakon povratka. U svom empirijskom istraživanju održivosti povratka srpskih izbjeglica u Hrvatsku autori su konceptualizirali i operacionalizirali čak sedam aspekata održivosti povratka: trajnost, sigurnost, socio-demografska struktura povratnika, društveno-ekonomski uvjeti, izbjegličko iskustvo, povratnička (manjinska)prava, te subjektivne ocjene uvjeta. Ovdje skraćeno iznose rezultate vezane uz prvu dimenziju povratka. Oni potvrđuju dosadašnje spoznaje i očekivanja da veliki dio registriranih povratnika zapravo na adresama koje su prijavili. Na kraju ističe se potreba diferenciranog shvaćanja izbjeglica i povratnika, da bi se bolje mogli razumjeti povratnički procesi. Stoga je predložena tipologija povratnika: A) *bezuvjetni trajni*; B) *uvjetni trajni*; C) *polupovratnici* ili *transgranični (transnacionalni)*; D) *neformalni povratnici*; E) *formalni* ili *kvazi-povratnici*.

KLJUČNE RIJEČI: izbjeglice, povratnici, Srbi, Hrvatska, održivost povratka; tipovi povratnika

ABSTRACT

Return Durability as a Physical and Synthetical Indicator of Sustainability. Example of the Serb Returnees in Croatia

Traditional understanding of refugee return as one-time and a definite act has recently been vigorously criticized by the theoreticians and researchers in refugee studies. It seems that

¹ Članak prenosi dio rezultata istraživanja o povratku srpskih izbjeglica u Hrvatsku, kojeg je od autora naručio UNHCR (ured u Zagrebu).

² Redoviti profesor na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, predaje Sociologiju migracija, Sociologiju društvenih pokreta i Multikulturalizam, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, HR-10000, milan.mesic1@zg.htnet.hr.

³ Znanstveni novak na projektu prof. Mesića, student doktorskog studija sociologije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, HR-10000, dbagic@ffzg.hr.

in a short period of time opinion prevailed that return is always a complex long-term and diversified process, which in each of its phases can become reversible. Field researches already 'revealed' that many returnees do not stay actually in their places and homeland of origin but re-emigrate. This finding has led to conclusion that simple crossing of boarder in opposite direction is not the real indicator of return. Instead, it should be successful i.e. sustainable. The most common 'measure' of sustainability is absence of repeated migration. The authors have conceptualized and operationalized seven aspects of return sustainability: I. the extent of return durability; II. feeling of safety; III. socio-demographic characteristics of returnees; IV. socio-economic conditions; V. refugee experience and orientation towards return; VI. citizenship and minority rights; VII. subjective perception of living conditions. Here are only findings relating to the first dimension presented and discussed, accompanied by the returnee typology proposed by the authors, in order to better understand complexity of return movements. They differentiate the following types of returnees: A) unconditional permanent; B) conditional permanent; C) semi-returnees or transnational; D) non-formal; E) formal or quasi-returnees.

KEY WORDS: refugees, returnees, Croatia, Serbs, sustainability of return, types of returnees

KONCEPTUALIZACIJA ODRŽIVOSTI POVRATKA

Na povratak se tradicionalno gledalo kao na jednokratani i konačan čin. Stoga je svrstan na prvo mjesto *'trajnih'* rješenja. On podrazumijeva sretan završetak izbjegličkog ciklusa, a time i prestanak brige za odgovorne međunarodne organizacije. Dok se izbjeglištvo (osim u slučaju *'azilantata'* iz komunističkog bloka) povezivalo s negativnim konotacijama patnje, *'iskorjenjivanja'*, gubitka *'doma'*, ukratko socijalne patologije, povratak se uzimao kao njegova suprotnost: nešto što je po sebi dobro, *'prirodno'*. Njime izbjeglice gube svoju etiketu i postaju ponovno *'normalni'* ljudi, koji, kao i svi drugi opet pripadaju svome *'domu'* i svojoj *'domovini'* (Hammond, 1999:227). Time se ponovno ustanovljuje *'prirodni'* i *'nacionalni'* poredak, za koji se pretpostavljao da je postojao prije raseljenja (Black and Gent, 2006:19). Napokon, smatra se da je *'normalno'* da se izbjeglice žele vratiti *'kući'*. Iskustva operacija povratka, na žalost, govore da su povratak i reintegracija daleko od *'prirodnog'* i neproblematičnog kontinuiteta, osobito u post-konfliktnim situacijama (Eastmond, 2006:142-3).

To tradicionalno poimanje povratka u novije je vrijeme izloženo oštrim kritikama teoretičara i istraživača migracija i izbjeglištva. Čini se da je u kratko vrijeme prevladalo shvaćanje da je povratak složen, dugotrajan, pa i višesmjerni proces, pa se i briga odgovornih međunarodnih i drugih organizacija ne može svoditi na logistiku povratnicima u ponovnom prelasku granice domovine, pa ni ponovnom useljenju u njihove kuće. Kritika je olakšana i općom akademskom atmosferom obilježenom jačanjem postmodernoga mišljenja koje decentrira i pluralizira perspektive, dekonstruirajući sve fiksne koncepte identitete, pripadanja, teritorijalizacije. Tako je iz socio konstruktivističke (ili dekonstruktivističke) pozicije *'napadnut'* i pojam *'doma'* i *'domovine'* u vezi s izbjeglicama, kao i nediferencirani pojam *'povratnika'* (Allen and Morsnik, 1994:7; Black, 2002), i napokon sama pretpostavka neproblematičnosti povratka *'domu'*, opterećenom politikom i raznim

interesima (Black and Gent, 2004:4). H. Malkki (1992:37), ne prihvaća označavanje izbjeglica 'iskorijenjenima' u smislu nemogućnosti 'ukorjenjivanja' negdje drugdje.

Praćenja povratnika ubrzo su 'otkrila' zabrinjavajuće tendencije, da mnogi od njih, naime, prije ili kasnije, i zbog različitih razloga, odlaze u nove migracije. Zaključak je bio jednostavan ali dramatičan – povratak nije dovoljan, treba biti učinkovit ili uspješan. Kako je diskurs 'održivosti', koji je došao iz ekologije, već ušao u širu upotrebu i bio pri ruci, primijenjen je i na povratak izbjeglica i tako smo dobili zahtjev za 'održivim povratkom'. On je, kao i svi pomodni pojmovi, 'preko noći' postao nova ortodoksija u izbjegličkim (i migracijskim) studijama, ali i u izbjegličkoj politici UNHCR-a i drugih međunarodnih organizacija i civilnih udruga. No, time, naravno povratak nije postao manje prijeporan koncept i politika. Pitanje 'održivosti' otvorilo je nova pitanja i kontroverzije.

Lako se složiti oko načelnog stava da povratak treba biti 'održiv' da bi imao smisla, ali kako 'održivost' odrediti i onda 'mjeriti' pokazuje se daleko težim pitanjem. Najjednostavnije 'održivost' se određuje *izostankom ponovne migracije* (neko vrijeme) nakon povratka (Migration DRC, 2005:2). Međutim, kako u svim povratnim tokovima, čini se, dolazi do veće ili manje ponovne migracije, ovaj koncept ne odgovara na mnogo složenija pitanja zašto se to događa, odnosno koje su pretpostavke da do toga ne dođe.

Drugi je pristup održivosti složeniji i bavi se *društveno ekonomskim problemima* s kojima se susreću povratnici, odnosno njihovim *životnim uvjetima*. U to ulazi: sigurnost, smještaj, zaposlenost, infrastruktura, te dostupnost državnih institucija i socijalnih službi (školstvo, zdravstvo) (UNMIK and UNHCR, 2003:3). U Sussex pilot studiji za Ministarstvo unutarnjih poslova Velike Britanije o dobrovoljnom povratku izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu i Kosovo, Black i suradnici (2004:39)⁴ definirali su individualnu održivost na slijedeći način. „Povratna migracija je održiva za pojedince ako njihov društveno ekonomski status i strah od nasilja ili progona nije pogoršan, u odnosu na stanovništvo u mjestu porijekla, godinu dana nakon povratka“.

Raniji i jednostavniji pristupi 'mjeranju' povratka konceptualizirani su na individualnoj razini brojanja onih koji su (trajno) ostali, odnosno nisu ponovno emigrirali. Pa i socio-ekonomski indikatori statusa stanovništva su općenito jasni i uglavnom se lako operacionaliziraju. No, kad je u pitanju održivost povratka izbjeglica za svaki od njih postavlja se pitanje s čime se uspoređuju, odnosno kako se *mjere*. Primjerice, je li na (ne)zaposlenost povratnika treba gledati prema nekom apsolutnom ili relativnom standardu? Vjerojatno ćemo se lako složiti s drugim prijedlogom, ali se onda otvara novo pitanje. Je li razinu (ne)zaposlenosti povratnika treba uspoređivati sa stanjem u izbjeglištvu ili u 'domovini' u koju su se vratili.

Pitanje 'mjeranja' 'održivosti povratka' ili njegovih indikatora ima i drugi problem (s kojim se nastoje suočiti noviji pristupi, o kojima dalje govorimo). Treba li, naime, 'mjeriti' uspješnost povratka pojedinačnih izbjeglica (metodološki individualizam) ili povratničkih zajednica? Kako, u drugom slučaju, odrediti povratničku (manjinsku) zajednicu – na razini naselja, regije ili cjeline etničkog korpusa? Ne ovisi li (trajna) održivost povratka

⁴ Radi se, međutim, o vrlo malom uzorku ispitanika – samo 30 za svaku zemlju.

izbjeglica upravo o odnosu s drugom (drugima) etničkom (većinskom) zajednicom (na lokalnoj i nacionalnoj razini)? Ako da (jer to je samo retoričko pitanje), onda moramo 'mjeriti' društvenu rekonstrukciju lokalnih i širih zajednica na područjima povratka? Kako, međutim, 'mjeriti' suživot (i u odnosu na što – na stanje prije rata, na stanje u vrijeme rata ili prema nekom arbitrarnom 'standardu'?)

Jedna varijanta ovog društveno ekonomskog pristupa održivosti povratka poseban naglasak stavlja na 'životna sredstva' (*livelihoods*). Međunarodne organizacije i sponzori 'održivost životnih sredstava' definiraju iz svoje perspektive prvenstveno kao sposobnost povratnika da osiguraju dovoljno 'žilava' (*robust*) sredstva da mogu preživljavati bez vanjske pomoći i da mogu podnijeti vanjske šokove. Ovdje se postavlja pitanje, da li u 'vanjsku' pomoć treba uključiti doznake izbjeglica i migranata (članova obitelji ili rođaka povratnika) iz zemlje izbjeglištva ili migracije, ili se one bolje mogu shvatiti kao stvar diverzifikacije (i transnacionalizacije) u osiguravanju održivih 'životnih sredstava'?

Međunarodne organizacije su u slučaju Bosne i Hercegovine i Hrvatske (u okviru ovog modela) inzistirale na povratku imovine povratnicima (kuća, stanova i zemlje), kao temeljne pretpostavke (održivog) povratka. Nekoliko je istraživača upozorilo (Eastmond, 2006:143)⁵ da je (rana) obnova predratnih izbjegličkih kuća važan, ali po sebi nedovoljan poticaj da bi se izbjeglice trajno vratile, osobito ako se radi o pripadnicima etničkih manjina u područjima gdje ekonomska kriza i nacionalistička politika radi protiv normalizacije života. „Doista, čak i u Bosni, gdje su promovirani kako restitucija vlasništva tako i povratak, mnoge izbjeglice i raseljene osobe odlučili su se vratiti nakon što su ponovno dobili svoje vlasništvo; umjesto toga, oni su ga prodali, iznajmili, ili ga koriste kao ljetne vikendice“ (Black, Eastmond & Gent, 2006:10) Prodajom ili zamjenom svojih kuća, povratnici samo dovršavaju i osnažuju ratne ciljeve etničkog čišćenja i etničke homogenizacije. „Za one koji se doista vrate, čak i tamo gdje etnički odnosi i fizička sigurnost nisu prepreke integraciji, mogućnosti ponovnog ustanovljenja 'doma' čini se da ovisi uvelike o životnim mogućnostima“ (Eastmond, 2006:143). Ispitivanje povratnika u jednoj ruralnoj povratničkoj zajednici u Bosni i Hercegovini, osam godina nakon povratka, je pokazalo da oni i dalje žive u velikoj ekonomskoj bijedi, bez izgleda na zaposlenje. Mada su sami svoje stambene uvjete i sigurnost ocijenili zadovoljavajućim, zadržava ih uglavnom to što nisu našli priliku otići negdje drugdje gdje bi bolje živjeli (Čukur, 2005).

Na održivost povratka može se gledati i sa stajališta *osiguranja* za povratnike bitnih *prava*. Svi ljudi, pa tako i migranti i izbjeglice imaju *pravo* na povratak u zemlju porijekla (uz istodobno pravo njezina napuštanja), što je utvrđeno još u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima (članak 13). Međutim, to je 'mekano' (*soft*) pravo koje se ne može nametnuti državama bez njihove privole. Nakon iskustva s etničkim čišćenjima u Bosni i Hercegovini, međunarodne organizacije su kroz Daytonski sporazum osnažile to pravo, eksplicirajući ga ka 'pravo na povratak svojim *domovima*' (kurziv naš). Nešto kasnije na Kosovu je UNMIK napokon formulirao 'pravo na održivi povratak'. *Manual on Sustainable Return* razrađuje ga u četiri područja: a) sigurnost i slobodu kretanja, b)

⁵ Vidi tematski broj časopisa *International Migrations*, 44 (3).

pristup javnim službama (državnim uredima, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti), c) pristup skloništu (putem učinkovitog vraćanja vlasništva ili pomoći u rekonstrukciji kuća), i d) ekonomske opcije, putem poštenog i jednakog pristupa mogućnostima zapošljavanja (Black and Gent, 2006: 22-24).

U okviru ovog modela, čak se i integracija povratnika shvaća ponajprije kao *njihovo pravo*. Barem se tako može razumjeti tvrdnja da „ne može biti nade u normalnost sve dok se većina raseljenih nije u stanju reintegrirati u svoja društva“ (UNHCR, 1997:162). Prvo, integracija je barem dvostrani (a prije višestrani) proces i ne može se nametnuti drugoj (većinskoj) etničkoj zajednici, i štoviše ako se 'izvana' nameće kao jednostrano pravo, ne samo što će ostati formalno, nego će prije izazvati otpore nego pomirenje. Drugo, ovaj zahtjev „nove ortodoksije odgovornih tijela međunarodne zajednice“, mada u dobroj namjeri, može nesvjesno izbjeglicama-povratnicima nanijeti drugu vrstu nepravde – poricanje njihovog prava na trajno iseljenje (ili na razne oblike transnacionalnog polu-povratka) (Black and Gent, 2006:20). Štoviše, njihova vlastita opcija ne-vraćanja, posebno u situaciji mogućeg i poželjnog povratka, nadaje se u tom svijetlu kao 'nenormalna', a njihov status 'ne-povratnika' patološkim (Malkki, 1992:31). U mnogim slučajevima, pokazalo se, da se s povratkom, međutim, nije poboljšao život dotadašnjih izbjeglica, i da se povratnici, zbog različitih razloga, moraju ponovno seliti.

Svi do sada navedeni pristupi održivom povratku usmjereni su na pojedince ili njihove obitelji. Sve više se shvaća da se održivost povratka ne može svesti na individualnu razinu i na same povratnike, nego da se mora konceptualizirati *agregatno*, uzimajući u obzir dinamičke posljedice povratka na ekonomska i društvena kretanja u područjima povratka i društvu u cjelini. „Ne samo da je teško za izbjeglice i druge migrante kao pojedince da jednostavno odu 'kući', nego povratak u zemlje porijekla može doprinijeti spirali propadanja, bilo kroz ponovno raspirivanje sukoba, kroz perpetuiranje nejednakosti ili zloupotrebu prava, ili kroz ekonomske poteškoće, što bi moglo potaknuti veću razinu nasilnog raseljenja u budućnosti. U tom smislu, ne radi se samo o pitanju kako učiniti povratak održivim, nego kako ga učiniti održivim u razmjerima zajednice, a ne samo za pojedince“ (Black and Gent, 2006:32).

U slučaju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, i zapravo više ili manje u svim post-konfliktnim društvima, povratak i reintegracija se događa u uvjetima dubokih promjena, koje uključuju tranziciju u nove ekonomske i političke sustave. Radi se o dinamičnim i osporavanim procesima koji nameću potrebitost pregovaranja oko društvenog položaja povratnika u novim odnosima moći i nejednakosti. „Društvena rekonstrukcija“ ... odnosi se na procese (ponovnog) stvaranja, u novim okolnostima, društvenih odnosa, identiteta i kulturnih značenja – koji ljude u poslijeratnom okviru (ponovno) povezuju s posebnim mjestom i zajednicom kao 'domom“ (Eastmond, 2006:143). Spomenuta Sussex studija ustanovljuje da je povratna migracija „održiva je za *zemlju porijekla ili regiju*, ako se socio-ekonomski uvjeti i razina naselja i progona znatno ne pogoršaju jednu godinu nakon što je povratni proces završen“ Black et al., 2004:39).

Držimo da je to preoptimistično, nerealno gledište, primjereno više potrebi 'mjerjenja' 'održivosti' i namijenjeno međunarodnim organizacijama i vladama (Zapadnim)

zainteresiranim za što brže 'rješenje' izbjegličkog problema. Spomenuta analiza slučaja male povratničke zajednice u Bosni i Hercegovini (Čukur, 2005), i naše reprezentativno istraživanje, potvrđuju da se radi o dugoročnom procesu, koji u raznim fazama može postati reverzibilan. Napokon, dobro je poznato da se i manje osjetljiva društvena integracija (recimo imigranata u zapadna društva) razvija godinama, ako ne i desetljećima.

Black, Eastmond i Gent (2006:4) predlažu razlikovanje 'užih' i 'širih' indikatora održivosti. Prvi odgovaraju na jednostavno pitanje – jesu li povratnici nakon povratka ponovno emigrirali. Drugi uključuju "kako razmjere u kojima su se pojedinačni povratnici u stanju integrirati u svoja domovinska društva, tako i širi utjecaj povratka na makro-ekonomske i političke indikatore". Danas se ističu dva temeljna uvjeta održivog povratka. Prvo, to je njegova *dobrovoljnost*. Ona nije, međutim, teko neproblematična kako na prvi pogled izgleda (Black and Gent, 2006:19). Može li se, primjerice, doista govoriti o dobrovoljnosti, kada se izbjeglice moraju odlučiti između povratka - na koji ih potiču zemlje primitka ili međunarodne organizacije, nudeći im i pomoć u tome - i neizvjesnoga opstanka u atmosferi neželjenog gosta (posebno kad se radi o faktičkim izbjeglicama bez formalnog konvencijskog statusa). I drugo, to je okruženje povratka – u sigurnosnom, ekonomskom i političkom smislu.

Rjeđe se govori o uvjetima izbjeglištva, kao razlozima za i protiv povratka, pri čemu su se istraživanja u tom pogledu uglavnom odnosila na Zapadne zemlje primitka izbjeglica. Kad je riječ o srpskim izbjeglicama iz Hrvatske, oni su najvećim dijelom izbjegli u Srbiju i u Bosnu i Hercegovinu na područje Republike Srpske, i tamo ostali živjeti. Barem su dva osnovna razloga za takvu njihovu izbjegličku orijentaciju. To je prvo direktna upletenost Miloševićevog režima u 'srpsku pobunu u Hrvatskoj', a potom u iseljavanje Srba iz 'Srpske Krajine', nakon njezinog vojnog poraza. Bilo bi potpuno nelogično očekivati, da njihov ekonomski položaj, i možda još više politička situacija u kojoj su živjeli, nisu utjecali na njihovu volju i spremnost na povratak. U oba slučajeva oni su se našli pod snažnom političkom kontrolom Miloševićeva režima. „Politička retorika vladajuće Srpske demokratske stranke u republici Srpskoj oko procesa povratka u Bosni centriran je oko tvrdnje da se Srbi ne žele vratiti u bošnjačko-hrvatsku federaciju, te implikacije da svi Srbi trebaju živjeti u jednoj državi“. Na sličan pritisak naišli su i srpske izbjeglice iz Hrvatske. Prvo su poticani na naseljavanje Istočne Slavonije, koja je tada bila pod srpskom kontrolom, da ojačaju srpsko stanovništvo tamo, a neki su naseljeni i na Kosovo, sukladno strategiji legitimizacije kontrole teritorija pomoću etničke dominacije (Harvey, 2006:96).

Napokon, u najnovije vrijeme javlja se i jedan novi, postmoderan pristup održivosti povratka (već prilično raširen u migracijskim studijama), koji dovodi u pitanje ili barem revidira sve dosadašnje konvencionalne modele – *transnacionalizam*. Marita Eastmond ispituje strategije povratka, kojima pribjegavaju bosansko-hercegovačke izbjeglice, zbog neizvjesnosti s kojima su suočene, te ukazuje na transnacionalni prostor u kojima se one događaju. „Opisane strategije različitog su trajanja, često se zbivaju izvan ustanovljenih politika i programa, i temelje se na potrebi držanja otvorenih opcija na različitim mjestima. Dok politike teže definirati izbjeglički povratak kao jednokratno i konačno seljenje u zemlju ili mjesto porijekla, transnacionalna perspektiva sugerira da bi se povratak bolje konceptualizirao kao dinamičan i nedovršen proces, koji se može rastegnuti na

dulje vrijeme, uključivanjem kretanja između mjesta i aktivne veze s ljudima i resursima u zemlji azila. Transnacionalne strategije također uključuju mnoge izbjeglice vani, koji zadržavaju i posjećuju redovito svoje vraćene kuće u Bosni, neki od njih i dulje vrijeme, pripremajući se za trajan povratak u nekom kasnijem trenutku. U takvoj transnacionalnoj dinamici, izbjeglice i povratnici nisu uvijek jasno razdvojene kategorije, budući se jedni i drugi mogu kretati u oba smjera i kombinirati resurse. Transnacionalna perspektiva također dovodi u pitanje pojmove 'doma', kao nečega vezanog uz jedan poseban lokalitet ili nacionalnu zajednicu. Ako dom nije tek mjesto ili fizička struktura, nego također i pozornica (*site*) društvenih odnosa i kulturalnih značenja, onda se može uvelike rastegnuti na nekoliko mjesta, od kojih svaki može zadržati osobit set odnosa i značenja za one kojih se tiče. Ova transnacionalna dimenzija doma tako je izazov pojmovima 'repatrijacije' ili 'povratka' u pojednostavljenom vidu. Umjesto toga, ... rekonstituirani dom može biti translokalan, pri čemu svaki lokalitet postaje dio novoga doma. Ponovno promišljanje povratka izbjeglica u smislu transnacionalne mobilnosti i pripadanja također sugerira nove načine konceptualiziranja potencijala rekonstrukcije velikih izbjegličkih populacija izvan zemlje“ (Eastmond (2006:141-2).

Ekstenzivno smo citirali autoricu jer je doista pregnantno i sustavno izložila transnacionalni pristup održivosti povratka, i k tome se s njom gotovo u svemu slažemo, osim moguće implikacije njezinih zaključaka. Na kritiku konvencionalnih pristupa, u smislu njihove ograničenosti i nedostatnosti, nemamo nikakvih primjedbi. U konvencionalnim pristupima povratak je *isključivo* shvaćen kao definitivni čin ponovnog naseljenja u 'izvornu' socio-prostornu lokaciju. Ovaj, pak, pristup naglašava dinamičnost, nedovršenost, transteritorijalnost, odnosno transnacionalnost povratničkih mreža. Ne slažemo se, međutim s Eastmond i sličnim mišljenjima, ukoliko odbacuju svaku primjenljivost konvencionalnih pristupa uopće, ako negiraju (ili barem zanemaruju) simboličko značenje 'doma' kao jedinstvenog mjesta za mnoge izbjeglice-povratnike, a onda i važnost repatrijacije ili povratka. Ne radi se o tome da se transnacionalizam kao okvir za razumijevanje (dijela) povratničkih procesa može prihvatiti samo na štetu konvencionalnih pristupa, nego o međusobnom nadopunjavanju, što pokazujemo u analizi rezultata našega istraživanja. Mi nismo ispitivali transnacionalne veze i strategije srpskih povratnika u Hrvatsku, ali neki nalazi sugeriraju njihovo postojanje. Nepobitno je potvrđeno da je na povratak u tradicionalnom smislu orijentiran određen tip izbjeglica-povratnika (stariji, neobrazovani, ruralni ljudi), te da znatno manji udio, posebno u trajnom (službenom) povratku, mladih, obrazovanih, agilnih ljudi, upućuje na njihove drugačije strategije rješavanja svoga izbjegličkog statusa.

Na kraju želimo naglasiti ono što se uporno izostavlja u analizi izbjeglištva i povratka. Izbjeglice i povratnici ni ukoliko nisu 'siva masa', nediferencirani korpus, koji se, isključivo ponukan vanjskim poticajima (pritiscima, manipulacijama, progonom, pomoći) kreće, gotovo bez ikakve volje pojedinaca - bilo u smjeru izbjeglištva bilo povratka. Kao i prije izbjeglištva, tako i u izbjeglištvu⁶ i napokon povratku, izbjeglice-povratnici razlikuju se

⁶ Još u prvom sociološkom istraživanju izbjeglica i raseljenih osoba u Hrvatskoj, Mesić (1992) je pred-

ne samo po svojim urođenim obilježjima, nego i po svom društveno ekonomskom statusu, snalaženju, uspjehu u životu, političkim orijentacijama itd. K tome se izbjeglička populacija s vremenom uvelike mijenja po svojim socio-demografskim obilježjima - zbog ratnih stradanja i prirodnih umiranja članova obitelji, rađanja novih članova, ženidbi, rastava (osobito etnički mješovitih brakova), spajanja i razdvajanja obitelji. Stoga, barem mi, uvjetno govorimo o izbjeglicama ili povratnicima kao cjelini, stalno imajući na umu njihovu stvarnu diferencijaciju.

Napokon, u analizi održivosti povratka, i osobito u poticajnim mjerama, važno je razlikovati čimbenike na koje se ne može utjecati kao što su prirodna obilježja povratnika (poput dobi i spola), od onih na koje se (politikom) može utjecati (obrazovanje, kvalificiranost, zapošljavanje, razni oblici pomoći).

U našem istraživanju mi smo pokušali konceptualizirati i operacionalizirati čak sedam aspekata održivosti povratka:

1. razina trajnosti povratka – izostanak ponovne migracije
2. osjećaj sigurnosti
3. socio-demografska struktura (trajnih) povratnika
4. društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka;
5. izbjegličko iskustvo i orijentacija na povratak;
6. građansko-državljska i manjinska prava kao uvjet održivosti povratka;
7. subjektivni uvjeti održivosti (ocijene, mišljenja i osjećaji povratnika).

Prva dimenzija se poklapa sa pojmom 'užih' indikatora povratka, a sve ostale se odnose na 'šire'. Pri tome, mi, na žalost, nismo mogli istraživati širi utjecaj povratka na makro-ekonomska kretanja i političke odnose u društvu, nego smo se morali ograničiti na životne uvjete samih povratnika. Ovdje skraćeno prenosimo samo rezultate vezane uz prvu dimenziju povratka.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj našega empirijskog istraživanja, koje je naručio UNHCR (ured u Zagrebu) bio je prvo, utvrditi stvarnu prisutnost registriranih srpskih povratnika u Hrvatskoj (razinu trajnosti povratka), i drugo, utvrditi utjecaj različitih aspekata povratka na njegovu održivost. Istraživanje je trebalo biti statistički reprezentativno za poznatu populaciju od 120.000 registriranih povratnika. Proces prikupljanja podataka podijeljen je u dvije faze. Prvo smo za svakog povratnika odabranog u uzorka utvrdili mjesto ili barem državu stalnog boravka, a potom je provedeno opsežno strukturirano ispitivanje s povratnicima koji su ostali živjeti u mjestu povratka. Konstruirali smo odgovarajuće istraživačke instrumente, sastavljene od tri osnovna dokumenta:

ložio razlikovanje 6 tipova izbjeglica odnosno raseljenih osoba, polazeći samo aspekta izbjeglištva, a to su razlozi i načini zbog kojih i na koji su ljudi dospjeli u izbjeglištvo. zatim je na nekim drugim dimenzijama konstruirao jeo nekoliko drugih tipologija, prvenstveno da bi ukazao na njihovu diferenciranost, i utjecaj te diferencijacije na njihov život u izbjeglištvu i (ne)povratničku orijentaciju.

- *dnevnika anketiranja*, u kojem su anketari bilježili sve tražene informacije u kontaktima sa ispitanicima u nastojanju da se utvrdi stvarno prebivalište svakog pojedinog registriranog povratnika;
- *obrasca za odsutne povratnike*, u kojem su anketari bilježili informacije o mjestu boravka povratnika, prikupljene od informatora u mjestima gdje su registrirani a nisu pronađeni pojedini povratnici;
- *glavni upitnik*, s pitanjima o uvjetima života i zadovoljstvom ispitanika nakon povratka.

Strukturirani intervju s ispitanicima povratnicama trajao je prosječno oko 40 minuta.

Uzorak je odabran metodom slučajnog izbora ispitanika iz baze Ministarstva mora, turizma, prometa i razvitka (dalje: Ministarstva). Uz ukupan broj, bilo nam je poznato samo jedno obilježje ispitanika, a to je mjesto prijavljenog povratka. Iz toga smo podatka izveli dvije vrste stratifikacije: a) prema regiji i b) prema veličini naselja.

Za našu stratifikaciju uzorka prema veličini naselje koristili smo službenu klasifikaciju naselja prema popisu stanovništva Hrvatske iz 2001. Tako možemo pratiti povratnike u slijedećim vrstama naselja prema njihovoj veličini: a) do 500 stanovnika; b) od 501 do 2000; c) od 2001 do 10.000 stanovnika; te d) više od 10.000 stanovnika. Daljnja podjela urbanih naselja sa više od 10.000 stanovnika za nas nije imala smisla, budući je udio povratnika u takva naselja relativno mali (oko 5%).

Tako smo dobili sve zajedno 32 stratuma. Svaki je u planiranom uzorku od 1500 povratnika predstavljen proporcionalno svome udjelu u populaciji registriranih srpskih (manjinskih) povratnika. Na terenu nismo uspjeli prikupiti tražene podatke za 50 osoba. Na glavni upitnik odgovarale su 403 osobe iz uzorka. Smatramo da uzorak i po veličini i stratifikaciji dobro reprezentira istraživanu populaciju. Njime, dakle, nisu obuhvaćeni eventualni povratnici (a držimo da ih ima), koji zbog raznih razloga nisu popisani u navedenoj bazi podataka nadležnog Ministarstva. Njihovo neevidentiranje s jedne strane može proizlaziti iz propusta u radu službenih tijela koja su vodila ovu registraciju, ili (što vjerujemo da je vjerojatno češći slučaj) iz svjesnih ili nesvjesnih zaobilaženja službenih kanala povratka pojedinih izbjeglica. K tome, možemo pretpostaviti da se takvi povratnici po nekim obilježjima razlikuju od naše poznate populacije. Stoga smo dužni upozoriti da se naši empirijski nalazi ne mogu metodološki korektno poopćavati na sve moguće manjinske povratnike, nego ponajprije na popisanu populaciju. Marginalna teorijska pogreška ukupno ostvarenog uzorka od 1450 respondenata je +/-2,5 posto, a za glavni upitnik (403) +/-4 posto.⁷

⁷ K tome treba upozoriti na nekoliko mogućih pristranosti ukupnog uzorka koje bi mogle utjecati na povećanje empirijske pogreške preko teorijskog maksimuma. Mi ne možemo biti sigurni da se 50 osoba, za koje nismo uspjeli prikupiti tražene podatke, više ili manje ne razlikuju po nekim važnim obilježjima od cjeline uzorka. Ukoliko su nam te osobe ostale nedostupne zbog nekih razloga koji su na osobit način povezane s predmetom našega istraživanja, onda to može povećati pogrešku uzorka za dodatnih oko 3%. Dalje, treba imati u vidu da nekih 15% ispitanika nisu pronađeni na traženoj adresi, niti je na terenu dobivena informacija o njihovom stvarnom prebivalištu (što se uglavnom

U dogovoru s naručiteljem istraživanja, njegovo provođenje na terenu preuzele su dvije civilne udruge, za koje smo vjerovali da će relativno lakše uspostaviti kontakte s našim ispitanicima. Jedna je etničko politička – Srpski demokratski forum (SDF), a druga humanitarna – Hrvatski crveni križ (HCK). Iz redova njihovih aktivista regrutirana su 43 anketara. Budući se radilo o osobama s malim ili nikakvim iskustvom u takvoj vrsti anketiranja, svi su pozvani na pripremu, tijekom koje su upoznati s ciljevima istraživanja, pravilima sociološkog anketiranja i njihovim zadacima. Osim usmenih, svaki je anketar dobio i detaljne pismene upute za svoj terenski rad. Na žalost, to nije bilo dovoljno da osigura podjednaku kvalitetu anketiranja. Štoviše, zbog pogrešaka pojedinih anketara neka pitanja u znatnom broju upitnika ostala su bez (upisanih) odgovora. Zbog toga nam broj ispitanika po pojedinim pitanjima varira, a neka su pitanja čak morala biti isključena iz analize. Unatoč tome, istraživanje je, po našem sudu, polučilo relevantne i validne rezultate, jer su ključna pitanja relativno dobro pokrivena.

Unos podataka provela je agencija Puls, a u skladu sa ISO standardima prema kojima je organiziran rad ove agencije. Provedena je kontrola točnosti unosa podataka, koja je pokazala da je udio pogrešaka unosa manji od 0,5%. Istraživanje je koncipirano sukladno temeljnim etničkim načelima, što je potvrdilo Etičko povjerenstvo Odsjeka za sociologiju.

RAZINA TRAJNOSTI POVRATKA – IZOSTANAK PONOVNE MIGRACIJE

U konceptualnom okviru smo istaknuli, da je prvi i najjednostavniji indikator održivosti povratka relativna trajnost ostanka povratnika u mjestima povratka. Neki istraživači predlažu godinu dana, kao najkraće razdoblje ili najmanju 'mjeru' relativne trajnosti. Ukoliko, dakle, ne dođe do ponovne migracije barem godinu dana nakon povratka, on se po tom kriteriju može smatrati održivim (što se čini zadovoljavajuće ponajprije sa stajališta odgovornih međunarodnih organizacija i zainteresiranih vlada). Mi smo u konceptualnoj raspravi izrazili našu duboku sumnju u realnost ovakvog pristupa održivosti povratka, jer on ignorira ili previđa zbiljsku složenost i dugotrajnost toga procesa, koji u raznim fazama može postati reverzibilan. Stoga smo izostavili bilo koju vremensku odrednicu, jer mislimo da za neke povratnike ni desetljeće provedeno u mjestu porijekla i svome domu nije garancija da je povratak konačno dovršen. Pri tome je, naravno, nakon nekog vremena teško povući granicu između odustajanja od povratka i radnih migracija do kojih bi u sličnim ekonomskim okolnostima moglo doći i bez prethodnog izbjeglištva. U

dogadalo u gradovima). Ova činjenica može značajno utjecati na točnost podataka o broju prisutnih povratnika u mjestu povratka, što je i uzeto u obzir pri davanju tih procjena. U manjoj mjeri ona može zakriviti rezultate iz glavnog upitnika o stavovima i uvjetima života povratnika. S obzirom da su odbijanja razgovora bila vrlo rijetka, izvjesno je da to nije moglo znatno utjecati na rezultate istraživanja.

tome razgraničenju važno je uzeti subjektivan osjećaj samih ljudi – smatraju li se oni još uvijek povratnicima ili ne.

Ogromna većina povratnika vratila se iz Srbije, gdje je izbjegla većina srpskih izbjeglica (77%), a samo 8 posto iz Bosne i Hercegovine, te daljnjih 9 posto iz drugog dijela Hrvatske. Prosječno su trajni povratnici iz našeg uzorka u izbjeglištvu proveli oko 4,5 godina. Masovniji povratak srpskih izbjeglica počeo je 1997. godine. Oni čine 8 posto od svih registriranih povratnika do svibnja 2006. godine, odnosno nešto manje od 15 tisuća ljudi. Godinu dana prije upisano je dvostruko manje povratnika. Najveći broj dokumentiran je 1998. - oko 20 tisuća, nakon čega godišnji povratni kontingenti padaju na 14 i 15 tisuća tijekom 1999. i 2000., te iduće tri godine na 10 tisuća. Zadnjih godina broj povratnika dalje se naglo smanjuje, tako da je u 2005. godini registrirano oko 5 tisuća.

Utvrđiti, dakle, fizičku prisutnost odnosno ostanak registriranih povratnika na prijavljenim adresama u RH, bio je prvi osnovni zadatak ovog terenskog istraživanja. Nakon svega, koji god bili razlozi odustajanja od povratka, udio onih koji ostaju najvažniji je, upravo sintetički, podatak o (relativnoj) uspješnosti povratka. Tek potom, možemo analizirati čimbenike koji su na to, više ili manje utjecali.

Novija istraživanja povratničkih tokova ukazala su na veće ili manje netočnosti službenih podataka o brojnom stanju stvarnih povratnika, bilo da je riječ o tijelima 'domovinskih' vlada bilo međunarodnih organizacija. Ovdje ne mislimo na namjerno uvećavanje brojeva, nego na problem da se stanoviti dio registriranih povratnika zadržava na mjestu povratka samo kraće vrijeme ili boravi povremeno, a ne trajno, za što postoje razni razlozi.

Prema našim nalazima, od 35 do najviše 45 posto registriranih povratnika stalno prebiva u svojim mjestima, a dodatnih 3,5 posto preseljeno je negdje drugdje u Hrvatskoj. Istodobno, između 35 i 42 posto njih nije stalno naseljeno u Hrvatskoj. Kada rezultate istraživanja poopćimo na cijelu populaciju od 120.000 registriranih srpskih (manjinskih) povratnika, dolazimo do zasnovane procjene da u zemlji trajno prebiva između 46.000 i 54.000, od čega 42.000 do 49.000 u mjestima svoga porijekla. Njima treba dodati stanoviti broj neregistriranih povratnika koji su trajno ostali (možda nekoliko tisuća). Neki nedostajući podaci u našem uzorku sugeriraju da manji dio, prvenstveno mlađih članova povratničkih domaćinstava, možda nisu registrirani, da ne govorimo o onima koji su mogli u potpunosti, iz nekih razloga zaobići registraciju svoga povratka. Kada odbijemo 14.500 preminulih nakon povratka, ostaje između 66.000 i 74.000 registriranih povratnika koji (i dalje) stalno prebivaju izvan Hrvatske, uglavnom u Srbiji.

Činjenica da neki 'povratnici' ne borave stalno u mjestu porijekla (ili drugom mjestu povratka), ne znači nužno (barem za dio njih) da ne održavaju nikakve veze s njim. Po iskazima naših informatora nekih 6 posto povratnika povremeno borave u Hrvatskoj, a povremeno izvan nje, uglavnom u zemlji izbjeglištva. Svaki drugi povratnik (ili svaki peti ukupno), koji redovito ne boravi neko vrijeme u Hrvatskoj, povremeno navraća u svoje kuće ovdje. To se događa barem jednom, a u prosjeku dva ili tri puta godišnje. Naši nalazi dalje ukazuju, da je sklonost ostanku znatno veća u najmanjim, ruralnim naseljima, pogotovo u odnosu na gradove sa preko 10.000 stanovnika.

Na kraju ukazujemo na uočljivu tendenciju da povratnici relativno češće trajno

ostaju u onim dijelovima Hrvatske koji su tijekom rata bili pod kontrolom srpskih snaga. Kako su to istodobno područja gdje su etnički Srbi činili apsolutnu ili relativnu većinu stanovništva prije rata, možemo zaključiti da je etnička koncentracija jedan od čimbenika trajnoga manjinskog povratka.

Opći je zaključak, da su ovi rezultati istraživanja nesumnjivo potvrdili dosadašnje spoznaje o tome da se stanoviti dio povratnika (shvaćeno naprosto u smislu izbjeglica koji u suprotnom mjeru prijeđu ponovno granicu zemlje porijekla) ne zadržava trajno u mjestima porijekla, da zapravo žive u zemlji izbjeglištva ili odlaze u migraciju negdje drugdje, ili samo povremeno borave na prijavljenim adresama. Je li manje od polovine trajnih povratnika, u registriranom povratničkom korpusu, indikator uspješnosti odnosno održivosti povratka čini se nemoguće odgovoriti na isključivi binaran način – sa da li ne. Ne možemo, naime, znati što bi trebao biti neki apsolutni standard, pa čak bi i usporedba s nekim drugim povratnim procesom bila problematična, jer bi morala vrednovati vrlo različite društveno političke kontekste u kojima se oni odvijaju. 'Mjerimo' li udio trajnih povratnika u odnosu na registrirane ili u odnosu na cijelo izbjegličko tijelo? Računaju li se u to i one izbjeglice koje se, zbog raznih razloga, nikako ne žele vratiti, mada za to ne postoje formalne i sigurnosne prepreke? Je li važan broj povratnika (apsolutan ili relativan) ili njihova stvarna uspješnost u smislu zadovoljavajuće kvalitete života i integracije u lokalnu i širu sredinu? Je li važna njihova socio-ekonomska struktura kao pretpostavka održivosti povratka, ili njihovo subjektivno zadovoljstvo? Iz čije perspektive se 'mjeri' uspješnost povratka? Ako polazimo od samih povratnika – je li za njih bolje da ostanu, pa makar žive loše i sa slabim perspektivama za ekonomsku i socijalnu promociju, odnosno integraciju? Što bismo mi činili i što bismo htjeli u takvoj situaciji? O nekim od tih pitanja raspravljat ćemo dalje u analizi pojedinih čimbenika (ne)uspješnosti povratka.

Uvjetan opći odgovor na temeljno pitanje o održivosti povratka temeljem ovog nalaza mogao bi glasiti: povratak srpskih izbjeglica u Hrvatsku teče, što znači da su za to osigurane barem osnovne pretpostavke. Štoviše, znatan dio izbjeglica ostao je u svojim mjestima i domovima i više godina (neki i desetljeće) nakon povratka, i time je potvrđena djelomična fizička održivost. Očito je, međutim, da postoje važni razlozi zbog čega se znatan dio izbjeglica nije ni pokušao vratiti, a gotovo polovina nije ostala nakon povratka.

Naši nalazi sugeriraju, što smo istaknuli i u raspravi o konceptualnom okviru, potrebu diferenciranog shvaćanja izbjeglica i povratnika, da bi se bolje mogli razumjeti složeni povratnički procesi. Predlažemo, da u izbjegličkom korpusu prvo pokušamo različiti *potencijalne povratnike* od *potencijalnih ne-povratnika*. Uvjereni smo da se u srpskoj izbjegličkoj populaciji (i vjerojatno i u drugima) znatan dio ljudi ne želi i ne namjerava vratiti u zemlju svoga porijekla (da li im i onda ona ostaje domovina – pitat će se socijalni konstrukcionista), čak i ako se ispune osnovni sigurnosni uvjeti i povratak imovine. Među njima treba dalje razlikovati *političke ne-povratnike* (ili *tvrde*) od *ekonomskih* (ili *mekih*). Naime, za prve, bez obzira jesu li bili prisiljeni na izbjeglištvo ili su imali (više ili manje riskantnu) opciju opstanka, primarni razlozi izbjeglištva jesu političke promjene u domovini, odnosno međuetničke promjene moći. Ako je 70 posto trajnih povratnika (mahom starijih ruralnih ljudi) otvoreno nezadovoljno statusom nacionalne manjine, koliko to tek

znači izbjeglicama (mahom mlađima, obrazovanima, urbanima) koji se nisu ni pokušali vratiti ili su se vratili tek formalno zbog vlasništva, putovnice ili drugih sličnih razloga?! Zato ih označavamo *tvrdim ne-povratnicima*.

Meki ne-nepovratnici dijele slična socio-demografska obilježja s prethodnima, ali im je motivacija ne vraćanja ekonomske naravi odnosno tipično migrantska. Radi se prvenstveno o tome, da se s vremenom provedenim u izbjeglištvu, oni integriraju u novu sredinu, srede svoj obiteljski život, zaposlenje, školovanje djece, i otvore nove perspektive za svoje profesionalno i društveno napredovanje. Kad bi imali stvarnu opciju povratka pod sličnim uvjetima, dobar dio njih bi se na to odlučio, ali za takav povratak još nismo čuli. Zato ih označavamo *mekim*, jer oni ne ostaju u drugoj zemlji (pa makar to bila matična zemlja njihovog etničkog korpusa) zato što to žele, nego zato jer je to racionalno ponašanje, koje bismo vjerojatno i sami slijedili. Ovakva tipologija je važna i zbog referentnog okvira za 'mjerjenje' uspješnosti povratka. Ako je ona (više ili manje) opravdana, onda se ni 'idealno-tipiski' povratak ne može zamisliti u smislu cjelokupnog obuhvata izbjegličkog korpusa.

Kad je riječ o povratnicima, u širem smislu koji uključuje formalne i stvarne povratnike, predlažemo slijedeću tipologiju povratnika : A) *bezuvjetni trajni*; B) *uvjetni trajni*; C) *polu-povratnici* ili *transgranični (transnacionalni)*; D) *neformalni povratnici*; E) *formalni* ili *kvazi-povratnici*. Kada govorimo o *bezuvjetim* povratnicima ne mislimo baš doslovno da će se oni vratiti čak i kada postoji neposredna opasnost za život ili ih zemlja porijekla ne želi pustiti preko granice. Hoćemo reći, da su se ti ljudi spremni vratiti i ostati trajno u svojim domovima, čak i kada se moraju suočiti s teškim životnim uvjetima, čim se otvore mogućnosti za povratak i osiguraju elementarni sigurnosni i egzistencijalni uvjeti (sklonište). Oni će nastojati ostati dok god mogu preživljavati. Tipično to su stariji, neobrazovani i nekvalificirani, ruralni ljudi, koji su loše živjeli (i) u izbjeglištvu, tamo se nisu snašli niti su se mogli osjećati 'kod kuće'. Neki među njima vraćaju se već zato da bi umrli na 'svom kućnom pragu'. Za njih 'dom' u mjestu porijekla ima stvarno i simboličko značenje, i stoga se na njih nikako ne može odnositi postmoderna dekonstrukcija poimanja teritorijalne vezanosti i pripadanja (domu, domovini, etniji, naciji, vjeri). Uostalom, blizu 90 posto naših ispitanika, kao jedan od (najvažnijih) razloga za povratak, navodi osjećaj pripadnosti mjestu i kraju iz kojeg su izbjegli.

Pod *uvjetno trajnim* povratnicima mislimo na ljude koji su se stvarno namjeravali vratiti i nastoje ostati, ali ako ne uspiju riješiti svoja i obiteljska egzistencijalna pitanja na zadovoljavajući način, te ako im se otvori neka bolja migracijska opcija, oni će ju prihvatiti. Njihov ostanak posebno je važan za održivost povratka.

Treću kategoriju povratnika koncipirali smo temeljem novijih transnacionalnih pristupa migracijama i izbjegličko povratničkim kretanjima. Po iskazima naših informatora nekih 6 posto povratnika povremeno borave u Hrvatskoj, a povremeno izvan nje, uglavnom u zemlji izbjeglištva. Njih je najbolje opisati s jedne strane kao *polu-povratnike*, a s druge kao *transgranične* ili *transnacionalne* povratnike, koji dakle, direktno ili osobno povezuju svoja dva 'doma', a moguće je da se neki članovi njihovih obitelji nalaze i na nekom trećem mjestu i da također održavaju vezu s 'prvim'. Njima treba posredno dodati

i sve one, iz prvih dviju kategorija, čiji su članovi (užih) obitelji u izbjeglištvu ili migracijama, i ekonomski pomažu održivost povratka onih koji su se vratili, osiguravajući i sebi takvu opciju u povoljnom trenutku. Njihovu demografsku strukturu nismo uspjeli snimiti, jer su nam bili nedostupni, ali pretpostavljamo da je po tome bliža našoj drugoj (B) kategoriji nego prvoj (A), ali šira.

Četvrti tip su stvarni povratnici koji zbog nekih razloga nisu formalno registrirani. Mi, primjerice, nismo uspjeli dobiti podatke o svim članovima nekih kućanstava iz našeg uzorka. Pretpostavljamo da među njima, barem dio, posebno mlađih članova, nije registriran jer su se vratili kasnije a nisu nositelji nikakvih vlasničkih prava, pa im registracija nije bila potrebna. Osim toga, nepoznati broj povratnika mogao se je vratiti svjesno izbjegavajući službenu povratničku registraciju. Među njima bi se mogli naći članovi etnički miješanih porodica ali i drugih, koje (dijelom) nisu bile u izbjeglištvu. Neki možda ne žele javno biti 'obilježeni' kao povratnici. Takav tip vjerojatno se diferencira na uvjetno trajne i transgranične povratnike. Daljnja je pretpostavka da se neki nisu prijavili kao povratnici jer nisu znali da mogu i kako to trebaju učiniti, ili im prijava nije trebala (povratnički status, naime, traje 6 mjeseci i donosi pravo na primarnu zdravstvenu zaštitu i povratničku naknadu od 250 do 500 HRK).

Napokon, kao što smo pretpostavljali, znatan dio registriranih povratnika, zapravo su *formalni* ili *kvazi* povratnici. Oni se, naime, vraćaju ne da bi ostali, nego da bi povratili imovinu i potom ju prodali ili iznajmili, te dobili potrebne dokumente za ostvarivanje povratničkih i drugih prava. Za pretpostaviti je da se ti 'povratnici' regrutiraju dijelom iz *političkih*, a dijelom iz *ekonomskih* ne-povratnika. Ipak, dio njih, koji zadržavaju imovinu ovdje, ostavlja opciju mogućega povratka otvorenom, i ovisno o okolnostima mogli bi ju i ostvariti. Njima bi se, po našem sudu, pridružio veliki dio i onih koji bi ostvarili povratak stanarskih prava.

LITERATURA

- Allen, T. and H. Morsnik (eds.) (1994) *When Refugees go Home: African Experiences*, James Currey, Oxford.
- Black, R. (2002) „Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina“, *Applied geography*, 22, 123-138.
- Black R., et al. (2004) „Understanding voluntary return“, *Home Office Online Reports*, Home Office, London.
- Black, Richard and Saskia Gent (2006) „Sustainable return in Post-conflict Context“, *International Migration*, vol. 44 (3), 15-38.
- Black, Richard, Marita Eastmond, Saskia Gent (2006) „Introduction: Sustainable return in the Balkans: Beyond Property Restitution and Policy“, *International Migrations*, 44 (3), 5-13.
- Black, Richard, Saskia Gent (2004) „Defining, Measuring and Influencing Sustainable

- Return: The Case of the Balkans“, Working Paper 7, Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex.
- Brajdčić-Vuković, M., Bagić, D. (2004a) *Motivational and emotional factors for the return of refugees to their homes and the acceptance of their return by the local population*. Zagreb: OSCE.
- Čukur, M. (2005) „Dilemas of return – two anthropological case studies“, u: M. Čukur et al., *Returning Home: An Evaluation of Sida's Integrated Area Programme in Bosnia-Herzegovina*, Sida, Stockholm.
- Eastmond, Marita (2006) „Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina, *International Migration*, 44 (3), 141-164.
- Hammond, L. (1999) „Examining the discourse of repatriation: towards a more proactive theory of return migration“, u: Black, R. and Koser, K. (eds.), *The End of Refugee Cycle? Refugee repatriation and Reconstruction*, Oxford: Berghahn, 227-244.
- Harvey, Joanna (2006) „Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis“, *International Migration*, 44 (3), 89-112.
- Malkki, L. H. (1992) „National geographic: the rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees“, *Cultural Anthropology*, 7.
- Mesić, Milan (1992) *Hrvatske izbjeglice i prognanici, Osjetljivi i ljuti ljudi*, Zagreb: Ured za Prognanike i izbjeglice Vlade RH, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Migration DRC (2005) (Development Research Centre on Migration, Globalisation & Poverty), *Briefing*, No. 3, July, University of Sussex, 1-4
- UNHCR (1997) *The State of the World's Refugees*, Geneva.
- UNMIK and UNHCR (2003) *Manual for Sustainable Return*, United Nations Mission in Kosovo/UNHCR, Pristina.

SUMMARY

RETURN DURABILITY AS A PHYSICAL AND SYNTHETICAL INDICATOR OF SUSTAINABILITY. EXAMPLE OF THE SERB RETURNEES IN CROATIA

Milan Mesić i Dragan Bagić

Traditional understanding of refugee return as one-time and a definite act has recently been vigorously criticized by the theoreticians and researchers in refugee studies. It seems that in a short period of time opinion prevailed that return is always a complex long-term and diversified process, which in each of its phases can become reversible. Field researches already ‘revealed’ that many returnees do not stay actually in their places and homeland of origin but re-emigrate. This finding has led to conclusion that simple crossing of border in opposite direction is not the real indicator of return. Instead, it should be successful

i.e. sustainable. The most common ‘measure’ of sustainability is absence of repeated migration. The authors have conceptualized and operationalized seven aspects of return sustainability: I. the extent of return durability; II. feeling of safety; III. socio-demographic characteristics of returnees; IV. socio-economic conditions; V. refugee experience and orientation towards return; VI. citizenship and minority rights; VII. subjective perception of living conditions. Here are only findings relating to the first dimension presented and discussed, accompanied by the returnee typology proposed by the authors, in order to better understand complexity of return movements. They differentiate the following types of returnees: A) unconditional permanent; B) conditional permanent; C) semi-returnees or transnational; D) non-formal; E) formal or quasi-returnees.